

In: Világosság 1986/1. 1-6.

Varga Csaba

A jog mint történelem *

Minden jogot ismerő kultúrában a jog fogalmi azonosítását illetően bizonyos kettősséggel találkozhatunk.

Tekintettel arra a kiemelkedő szerepre, amit a jog a társadalmi konfliktusok megoldásában, az alapvető viszonyok rendezésében s ezzel a társadalom végső egységének a biztosításában betölt, minden jognak van egy *uralkodó megjelenési formája*, mely lehetővé teszi felismerését, azonosítását, és ilyen módon a jogra támaszkodó eljárásokban hivatkozási vagy igazolási alapként történő felhasználását. Ez a megjelenési forma sokféle lehet, ám többnyire a *társadalmi gyakorlat* bizonyos sajátosságokat mutató *szokásszerűségéhez*, a jog nevében eljáró *hatósági szervek* bizonyos sajátosságokat hordozó *döntéseihez*, vagy a kifejezetten *jogalkotásra hivatott szerveknek* egy bizonyos módon és formában történő *tételezéséhez* kapcsolódik. Legújabb kori európai kultúránkban - a modern formális jog eszményét alapul véve - a jogot általában tételezett normaszövegnek, ilyen intézmények normaszövegében meghatározott rendszerének, vagyis csupasz *istrumentumnak*, azaz a jogon kívüli célok eszközének tekintjük.

Ugyanakkor egy pillanatra sem kétséges, hogy a jog ilyen felfogása nem a jogi jelenség leírását kívánja helyettesíteni. Csupán - sajátos formai jelzésekkel s tudatosan vállalt leegyszerűsítésekkel - a jogihoz vezető út megtalálását akarja könnyebbé és biztonságosabbá tenni. Nem korlátozza hát annak igazságát, hogy a jognak bármilyen formában történő megjelenése, eszközjellege is csak társadalmi hatásában mutatkozhat meg. A jognak *működő egészként* való felfogása pedig a működtetésben közrejátszó munkamegosztás-beli és szakemberképzési hagyományokat, a jogot érintő közfelfogást és mentalitásbeli örökséget, a joggal élésnek társadalmilag kialakult módjait, s nem utolsósorban a jogi komplexusnak a társadalom életében betöltött valóságos súlyát és szerepét is a jogfogalom elemévé teszi. E második - tágabb - felfogás tehát a jogot társadalmiságában, teljes társadalmi kapcsolatrendszerében tekinti. Az így szemlélt jog *a társadalom kultúrájának szerves és jelentékeny, bizonyos határhelyzetekben pedig egyenesen meghatározó fontosságú összetevője*. Ugyanakkor maga is kultúrahordozó. Hiszen a jogi kultúra része és kifejeződése a társadalom általános viselkedési, érintkezési, s mindenekelőtt politikai kultúrájának; ugyanakkor mint a társadalmi kultúra viszonylag önálló résztvevője, alakítja is a társadalom egészének kultúráját.

A jog arculatának összetettségét valóságos természete magyarázza. A társadalmi létben mint komplexusokból álló komplexusban a jog közvetítő szerepet vállal. Egyéb *közvetítő* komplexusoktól az különbözteti meg, hogy minden társadalmi célt és mozgást saját követelményrendszerén átszűrve, specifikusan jogi céllá és mozgássá alakít át. Saját beteljesedési rendszere pedig a nem jogitól különválóvá, megkülönböztetetté teszi, s ezt egyre több formális jeggyel is körülbástyázva nyomatékosan kifejezi. Különállása a társadalmi összkomplexusban ugyanakkor csak viszonylagos, sőt kritikus helyzetekben átmenetileg el is enyészhet. Hiszen a társadalmi összefolyamat nem más, mint mindenkor kölcsönhatások összessége. Vagyis a társadalmi totalításban minden összetevőnek annyi a súlya, amennyi a tényleges szerepjátszása. Tehát *csak konkrét működése mutatja meg, hogy a jog különállási igényéből mi és milyen mértékben valóságos*.

Összefoglalva: *a jog a mindenkor társadalmi egészszel kölcsönhatásban formálódik. Ez teszi lehetővé, hogy különállása kifejlődjék, de ez teszi kölcsönhatását viszonylagossá és feltételessé is.*

A jog két lehetséges felfogása közti különbségtétel döntő fontosságú lesz, ha a jog és a társadalmi változás összefüggéseire, a jog és történelem kapcsolatára kérdezzük. Az eszközként felfogott jog egészen más kapcsolatokat mutat, mint a működésében, gyakorlati hatásában szemlélt jogi berendezkedés, amit a társadalom élete és kultúrája szerves alkotójának tekintünk.

A jog mint csupasz instrumentum alakulásában a jogi szféra sajátzerűsége úgyszólván uralkodó szerepet játszik. Azt, hogy ezt az eszközt miként formálják, társadalmi-történelmi tényezők közvetlenül nemigen befolyásolják. Miként példákkal is megkísérlem majd érzékeltetni, a történelmi összefolyamat, a konkrét társadalmi megbízatás vagy kihívás szempontjából véletlenszerű- esetleges mozzanatok is meghatározó befolyást gyakorolhatnak abban a tekintetben, hogy a jog eszköztára mivel, miként, mivé alakítva vagy mit kialakítva reagál. A lukácsi filozófia nyelvén szólva: *a társadalmiasodásnak* a társadalomfejlődésben megmutatkozó növekvő tendenciája magyarázza ezt a látszólagos önállóságot. A társadalmiasodás a társadalmi kapcsolatokban a közvetítettség, a kölcsönhatásokban előtérbe nyomulását jelenti. Azt, hogy a természetre való ráhatásban, a látszólag egyszerű céltételezési folyamatokban is megszűnik a közvetlenség, egyirányúság. Közbenközvetítések ékelődnek közbe. Maga a folyamat többirányúvá és többesélyűvé, egyúttal egyre tisztábban társadalmilag feltételezetté válik. Hiszen azok a társadalmi komplexusok is, amelyek ebben a komplex mozgásban rész vesznek, egyre tisztábban s határozottabban bontakoztatják ki viszonylagos autonómiájukat és sajátzerűségüket. Nem más ez, mint az egyetemes evolucionizmus lelkesítő hitével szemben a józan realizmus álláspontja. Annak felismerése, hogy a jog fejlődésében az *instrumentális kontinuitás* az egyik legfőbb elem. Azaz az új és új kihívásokra az új válaszok többnyire nem új eszközök létrehozásával, hanem - az intellektuális ökonómia, az utánzás, a tehetetlenség erejénél fogva - gyakran a régiek átértelmezésével, új kombinációkba állításával, másutt ismertek utánzásával vagy átültetésével születnek. Mindez nyilván hibaforrások sokaságát hozza magával - továbbá azt, hogy az ügy érdemétől teljesen idegen körülmények is döntő befolyást nyerhetnek. Így például egy döntési helyzetben meghatározó fontosságúvá nőhet, hogy a kérdéses időben és helyen milyen régi vagy idegen jogi megoldások bizonyultak - nyelvi vagy könyvtári szempontból - hozzáférhetőnek, megismerhetőnek.

Példával élve: gondoljunk csak arra, hogy a *szarvával az embert halálra öklelő ökörért való felelősség* szabálya miképpen örökítődött át évszázadokon keresztül Mezopotámia kultúráiban - Esnunna törvényeitől Hammurábi kódexén át egészen az ószövetségi Exodusig. Hiszen nem csupán azonos, de minden egyébtől eltérő anyagi és eljárási megoldások örökítődtek át, sőt az a véletlenszerű többletrendelkezés is változatlan formában megjelent, amelyik a felelősséget egy feltételhez köti. Nevezetesen, hogy az állat öklelős természetét már előzőleg hivatalosan gazdájának a tudomására hozták-e. Vagy gondoljunk arra, hogy az angol szomszédságban fejlődő *skót jog* a XVII. század derekán pár évtized alatt tette meg a döntő lépést a modernné válás útján, miközben magánjogi fogalomrendszere hirtelen eltávolodott a korabeli angol hagyománytól, s véglegesen a klasszikus, Jusztiniánusztól örökölt mintára szerveződött. A váltásra nincs más magyarázatunk, mint néhány jogkönyv, mely a XVI. század végén s a XVII. század közepén gyakorlati anyagában angolszász forrásokra s hagyományokra támaszkodott ugyan, ezek kifejtésekor és rendszerezésekor azonban Jusztiniánusztól megismert fogalmakhoz és fogalmi megkülönböztetésekhez fordult segítségért. Vagy hadd említsem azt, hogy a *beszámíthatóság* fogalmi kifejezésének alapjául Angliában ma is az elmeállapotok olyan osztályozása szolgál, amelyet másfél évszázada a vonatkozó tudományok megszületése előtt egy döntően spekulációkra épülő kifejtésből merítettek. A modern pszichológia már rég meghaladta ezeket a tanokat - mindez azonban nem változtat az osztályozás jogi relevanciáján, vagyis, hogy jogi szempontból változatlanul alkalmazhatóan a szabályozás közege szempontjából lényeges különbözőségeket rögzít.

Következtetésünk tehát csakis az lehet, *hogy a jognak mint instrumentumnak a történelemben viszonylag kötetlen mozgási tere van.* És itt kiindulópontunk eleve az lehet, *hogy eszköz és cél között nincs ekvivalencia.* Egy társadalmi célt a kialakult hagyományoktól, szokásoktól, késztetésektől függően - eltérő eszközök azonos hatékonysággal szolgálhatnak. Ugyanakkor az eszköz csupán egyetlen - rugalmas, a cselekvés általános keretét kijelölő - összetevője a befolyásolásnak. Hiszen önmagában, normaszöveggént csak absztraktum, mely konkréttá csupán értelmezése konkrét gyakorlatában, társadalmi alkalmazásában válhat. Ezért *hiábavaló minden olyan kísérlet, amely a jogból kiindulva az emberi történelmet szándékozik rekonstruálni, vagy a történelem alakulásából a jogra egyértelmű következtetéseket igyekszik levonni.* Párhuzamosság persze kétség kívül fennáll: például a "jogi archeológia" pontosan annyira (és egyes túlzó véleményekkel szemben úgy vélem, hogy nem inkább) releváns és nyomértékű a múlt történelmi folyamatai mikéntjének a feltárása szempontjából, mint a munkaeszközök, a letelepedési vagy épp a rituális szokások archeológiája.

Konkrét példákkal élve: aligha magyarázhatjuk csupán a történelem gazdasági, politikai vagy akár általános társadalmi összefüggéseiből, hogy a nyugati jogfejlődésben a közös római hagyomány ellenére mi lehetett a meghatározó tényező a *kontinentális* vagy az *angol-amerikai minták* mint a fejlődés kétféle útja kiválasztásában, eszközkénti megformálásában és követésében. Azt sem vezethetjük le pusztán a társadalmi fejlődésből, annak kihívásaiból, hogy miért és hogyan intézményesedtek *szabad szerződési formák* az egyik rendszerben - olyan területeken, ahol a másikon a *trust* (vagyontárgyoknak mások javára való kezelése sajátos morális-jogi kötöttségekkel, cselekvőképtelenek és férjes asszonyok anyagi védelmétől kezdve alapítványok és közhasznú intézmények gondozásáig) máig felülmúlhatlan, rendkívül alkalmazkodókész jogi konstrukciója intézményesült. A másik oldalon viszont, ha kiindulópontként a jogi szabályozást tekintjük, elfeledett kultúránk jövőjéig kutatója aligha olvashatná ki a történelem kemény, ám változó valóságát például az *1936-os szovjet alkotmányból.* Hiszen ismeretes, hogy a szovjet társadalomépítés alapokmányaként normatív ez szolgált alapul a sztálini időszakban a hruscsovi XX. és XXII. SZKP-kongresszus törekvésein át egészen az 1977-es alkotmányozásig. Vagy miképpen következtethetnénk a magyar történelem II. világháború utáni megpróbáltatásaira például abból, hogy az *egyesülési jog* korai nyílt és határozott alkotmányi deklarációja (1949) az azóta eltelt időkben, és különösen jelenünkben a részletező szabályozással szigorodni látszik, holott ezt csak mi, a történelem megélői tudhatjuk, hogy emögött valójában egy puszta verbalitásnak az élő gyakorlattal történő felváltás rejlik.

Dilemmánk lényegében akkor sem változik, ha a jogot mint eszközt nem konkrét - normaszövegben kifejezett - megoldásként, hanem általánosabban: ilyen eszközök normaszövegben történő tételezése, normatív rögzítése vagy kifejezése *formájaként* értelmezzük. Nos, akár szokásjogról, bírói jogképzésről (s ennek precedens vagy egyéb formáiról), hivatalos jogalkotásról (s ezen belül törvényhozásról, kodifikációról), vagy a törvényhozás rendezése formáiról (revízióról vagy konszolidációról) legyen is szó többnyire rámutathatunk egy jól körülhatárolható történelmi eseménysorozatra, mely a kérdéses eljárás vagy forma típusképző jegyeit adja, s ezáltal egyszersmind ideáltípusát is szolgáltatja. Az első megközelítés számára így a *szokásjog* az európai középkorral, a *precedensjog* az angol jogfejlődéssel, a *kódex* a jusztinianuszi művel, a *kodifikáció* pedig a francia forradalom civiljogi gyümölcseivel azonosul. Közelebbi vizsgálódáskor azonban rögtön kiderül: nem más ez, mint abszolutizálás, az európai civilizáció bizonyos korhoz kötött eredményeinek egyetemessé kivetítése, ami megengedhetetlen, hiszen azt jelentené, hogy az emberiség kulturális fejlődésének egy-egy termékét egy-egy konkrét kultúrahordozóra jellemző "népi felfogással" azonosítjuk, vagyis a történelmileg különöst egyetemessé tágítjuk. Különben is, bármelyik eljárásnak vagy formának a civilizációfejlődés történetében mutatkozó változatait tárjuk is fel, rögtön kiderül: *különböző feltételek között bármelyikük eredménnyel szolgálhatja azoknak a társadalmi funkcióknak a betöltését, amelyekre a jog egyáltalán, valaha is képes volt.*

A *kodifikáció* funkcionális tipológiája ezért azonos magának a jognak a tipológiájával. Hasonlóképp elmondható, hogy a *precedens jog* a maga angliai, dél-afrikai, amerikai, izraeli, vagy az ún. vegyes jogrendszerekben való előfordulásaival a társadalmi és jogi megőrzés és változás szolgálatát mindenütt egyaránt sikerrel vállalhatja. És hasonlóképp folytatható, hogy a középkor Európájában fejlődött *szokásjognak* sem az volt a szerepe, mint például az idegen hódítóktól több részre szakított Magyarország néhány évszázados újkori fejlődésében, mikor is éppen a nemzeti egység, s ezen belül a jogegység megőrzésének hathatós tényezőjeként szolgált. És mindezekről nyilván még távolabb esik az a szerep, amit az ún. primitív szokásjog tölthetett be a maga "formátlan" rendszereiben.

Ám attól a pillanattól kezdve, hogy a jogot társadalmi valóságában, vagyis működésében és működése előfeltételeivel s járulékaival egyetemben tekintjük, már eltérő következtetésre jutunk. Ekkor a jogot már úgy látjuk, mint ami az *általános társadalmi kultúra része*, ami ebbe a (egészében történelemtől meghatározott, ugyanakkor történelmet formáló) kultúrába ágyazódik bele. Pontosán ezeknek a kulturális (mentalitásbeli, felfogásbeli, magatartásbeli) gyökereknek és összefüggéseknek köszönheti, hogy a történelem legdrasztikusabb változásokra kényszerítő viharaival szemben is olykor meglepő erejű *folyamatosságot, sőt ellenállást mutathat*. Az eszközzé csupaszított jog sorsa egyszerű akaratelhatározás kérdése; a történelemben önálló tényezővé csak hagyományra nemesedése útján válhat. Ezzel szemben a jog mint kultúra az általános kultúra része - olyan jelenségkomplexum tehát, amely eleve *formálja a történelmet*. A történettudomány s a társadalomontológiai rekonstrukció számára persze világos: nem egytényezőjű meghatározásról, hanem mindenekelőtt *formaadásról: szűrőszerepről*, s a szűrő közegén keresztül kiválasztásról, alakításról, *sajátszerűvé formálásról van szó*. Arról, hogy a jogi komplexus (mint minden, viszonylagos önállóságában s sajátszerűségeiben kifejlett társadalmi komplexus) a környezetéből érkező kihívásokra *a maga módján válaszol. Környezetének különlemű inputjaira tehát azok nézőpontjából külső-idegen módon, a maga egyneműsítő outputjaival reagál*. Ezzel viszont a külső változások érvényesülését, szétsugárzását alakítja, hiszen viszonylagos önállósága és kifejlett sajátszerűsége képessé teszi arra, hogy saját rendszerébe építse, saját szerkezetéhez és mozgási rendjéhez igazítsa ezeket a változásokat. Hatás és visszahatás kifejlett önállósága pedig - tudjuk - határhelyzetekben az események jellegét, sőt kimenetelét is meghatározhatja.

Gondoljunk arra, hogy a *konfucianus hagyomány* évezredek óta milyen megváltoztathatatlanul s mégis milyen alkalmazkodóképességgel alakítja a jog felfogását s egész sorsát Kínában vagy Japánban. Hiszen az alanyi jogosultság biztosításában teste öltő, előzetesen minden részletében rögzített, s így csupán végrehajtó-konkretizáló alkalmazást igénylő magatartásszabályozás nyugati mintája ma is gyakran az élő gyakorlat peremvidékeiről küzd elismertetésért, noha a nyugati felfogás s mentalitás elsajátítását célzó (polgári, majd - és részben - szocialista) társadalmi átalakulás modernizációs programja pontosan a konfucianus jogeszmény felváltását tűzte lobogójára. Vagy gondoljunk arra, hogy *a bizánci s a mongol örökség* vegyülése milyen maradandó nyomokat hagyott Európa keleti régiójának fejlődésében - mindenekelőtt a hatalom kizárólagossága, osztatlansága és karizmatikus gyökerű legitimitációja tekintetében, a jog állami cselekvésként azonosításában, és a sajátszerű önállóság kezdetlegességéből és étosztalanságából fakadóan a társadalmi s az állami ideologikus megkülönböztetésre szolgáló jogi konstrukciók (pl. társadalmi szerződés eszméje) kifejlesztésének hiányában. Vagy gondoljunk arra, hogy azok a *barbár szabadságjogok*, amelyeket az európai abszolutizmusok sorra legyűrték s az uralkodói kegy és adományozás függvényeivé tettek, miként maradtak érintetlenek a brit jogfejlődésben, miként váltak egy jogi garanciákkal mélyen övezett jogi kultúra kifejlődésének alapjaivá, s így az angol-amerikai jogi mentalitás egyik legszembeszökőbb jellegzetességévé. S talán nem tévedek, ha ezzel is összefüggésbe hozom, hogy pontosan ez a jogi kultúra az, amelyik mindeddig sikerrel kikerülte azt a fenyegető perspektívát, hogy az önálló értékmegvalósítást pusztán eszközkénti kiszolgálásra fokozzák le - vagyis a jogpozitivizmus önpusztító hatalmi kiszolgáltatottsága és a politikai sugallattal közvetlenül irányítható jogi gépezet és eljárás tragédiáját.

Az elmondottakból kettős következtetés adódik: amennyiben a jogot teljes valójában, s nem eszközkénti létére csupaszítottan szemléljük, kiderül, hogy *saját története is van*, és hogy e saját történettel *a történelem formálójaként is jelentkezik*.

Emlékeztet, hogy a múlt század közepén a tudományos pozitivizmusok elméleti sivárságával s terméketlenségével szemben fogalmazódott meg a történetiség programadó hitvallása: "Csak egyetlenegy tudományt ismerünk, a történelem tudományát". Nos, tévednénk, ha ebből egy misztifikált Történelemre következtetnénk - olyanra, amelyik önmagában egész, s amelynek minden történés és minden eredmény egyszerűen a derivátuma. Úgy vélem, e hitvallás *a kifejlődés és formálódás történelmi logikájának mindenféle belső-immanens logikával szembeni elsőbbségét* szögezi le; ugyanakkor az egyirányú kauzális determinizmusokkal szemben benne rejlik a történelmi meghatározódás összetettségének a megsejtése is. Ma már tudjuk, hogy a létezés ténylegesen lezajló kölcsönhatásokból tevődik össze, és az ezekből mindenkor alakuló *összmozgás mindenkori konkrét eredménye az is, hogy adott kölcsönviszonyban akkor és ott egyáltalán melyik oldal bizonyul erősebbnek*, "túlsúlyosnak", azaz a kölcsönhatásból adódó mozgás irányát és eredményét végső soron meghatározónak. És azt is tudjuk: a társadalmiasodás előrehaladásával, a társadalmi mozgásban részt vevő komplexusok számának növekedésével és sajátos, önálló reagálásmódjaik kibontakozásával azt előre látni vagy éppen tervezni, hogy az adott folyamatban mi és miként gyakoroljon végső befolyásolást, biztonsággal talán sohasem lehetett tudni - mindenesetre a fejlődés mai fokán aligha - és egyre kevésbé lehet. Ez pedig szükségképpen ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a társadalomban lezajló kölcsönhatások rekonstruálásának egyedül sikerre vezető elméleti kerete a *totalitásszemlélet*. A totalitásszemlélet a mindenkor elől álló egészről indul ki annak megállapítása érdekében, hogy e mindenkori egészhez vezető folyamatban mely tényezők működtek sikerrel közre. És ebből indul ki annak utólagos mérlegeléséhez is, hogy a kölcsönös meghatározódás folyamatában a túlsúlyok és hangsúlyok merre érvényesültek, hogyan helyeződtek át, milyen irányban s mennyire tolódtak el.

Érdeemes lenne elemezni például, hogy a *gazdasági szférának általában tulajdonított kiváltságos szerep* miképpen differenciálódik, miképpen halványodik vagy tűnik átmenetileg el a II. világháborút követően kettészakított országok és szocialista átalakulást megvalósító régiók esetében. Hiszen a gazdaság mint a társadalom berendezkedésének részmozzanata a politikától, a politika pedig ezekhez képest külső erőviszonyoktól közvetlenül feltételezetté válik: ez végzi el az alapvető váltoállításokat az első (irányt kijelölő) szétágazásoknál, és közreműködik a következő többi (továbbrendező) váltoállításnál is. Mindez pedig nem valamely egytényezőséggel történő felváltása, hanem olyan összetett meghatározódás, amelyben *egyébként túlsúlyos tényezők is csak bizonyos feltételezettség esetén juthatnak egyáltalán szerephez*, más feltételezettség esetén esetleg ellentétes irányú, az előbbi tagadó mozgást engedve érvényesülni. Példánk annál beszédesebb, mert a politikum ilyen koordináló szerepét nemcsak e társadalmak általános fejlődésében, de válságba sodródásukban, sőt válságaik kezelésében, reagálásmódjuk és alkalmazkodóképességük alakulásában is egyaránt megfigyelhetjük.

Második következtetésünk a jogról mint a kultúra összetevőjéről elmondottakból fakad. Egyszersmind azonban a jog önálló szerepjátszása össztársadalmi viszonylagosságához is közvetlenül kapcsolódik. Amennyiben ugyanis a társadalmi mozgásban olyan, egyre összetettebb meghatározódási folyamatokkal kell számolnunk, amelyekben a jog helyét tudatos tervezéssel egyre kevésbé jelölhetjük ki és így egyéb tényezők a jogot könnyen és (legalábbis az emberi élet léptékével mérve) tartósan egyszerű kiszolgálói szerepbe kényszeríthetik, *a jogban testet öltő civilizációs értékek védelméért, erősítéséért, s továbbfejlesztéséért csak a jogi kultúrához fűződő kapcsolatai szervezettebb tétele útján küzdhetünk*. Ez azt jelenti, hogy egy civilizációs értékeket kellő szilárdsággal és kellő mélységű társadalmi beágyazottsággal ötvöző jogrend kiépítése nemcsak instrumentális, a társadalmi kihívás és jogi válasz

konkrét egyszeriségében megoldható feladat. Hiszen egy ilyen jogrend építése óhatatlanul hagyományteremtés, kultúralapozás. Ez magyarázza, hogy *hatalmi szó nem is hívhatja létre: csupán nemzedékek állhatatos magát a kultúrát már az érte folyó harc gyakorlatában gyakorlattá tevő és a társadalom alapvető kulturális értékeihez ezáltal is kapcsolódó munkájának a gyümölcse lehet.* Amennyiben tehát egy ilyen jogrendért küzdünk, úgy egyszer mind egy a jövőre sajátos értékei kibontakoztatásával felkészülő, ennél fogva várható viharai optimális kivédését biztosító jogi hagyomány kialakításáért is küzdünk.

Korunkban - és ez nem meghatározott társadalmi-gazdasági berendezkedéshez fűződő jelenség - számos állam küzd a kellő, társadalmilag-politikailag kívánatos hagyományok hiányával. Régi mentalitások és magatartásbeli formák túlélését ilyenkor leggyakrabban a *tradíció nélküliségre* hivatkozva magyarázzák. Míhelyt azonban valamelyes fejlődésre lehetőség nyílik, kiderül, hogy korántsem előzménytelenségről, egy *tabula rasa* szintjéről történő indulás kényszeréről van szó. Csupán a szóban forgó hagyomány nem bizonyult elég erősnek, általánosnak, a társadalmi kultúrába szervesülőnek, a mindennapi gyakorlatban reflexszerűen megrögzültnek, egyetemes magatartási mintát adónak, végső soron önfenntartónak és önmegújítónak ahhoz, hogy számára kedvezőtlen időkben más irányú áramok el ne sodorhassák, és a múlt emlékezetében megőrzött piciny töredékévé ne törjék. Közép-európai tájainkon is gyakran beszélnek *demokratikus hagyományok* hiányáról. Nos, ami valóban hiányra utal, az paradox módon maga a hiány vállalása: olyan diszkontinuitás kinyilvánítása, amely valójában nem más, mint kísérlet a múlttól a mához talán láthatatlanul, mégis ténylegesen húzó szálak elvágására, megvolt hagyományoknak is az emlékezetből való kitisztítására, és ezzel az ösztönzés egyébként is szegényes forrásainak apasztására. Ha például a mai magyar politikai gyakorlat számára nem vált még természetszerű közvetítődéssé, hogy jogot tételező aktusait alkotmánybírói, jogot alkalmazó aktusait államigazgatási bírósági ellenőrzés alá engedje, s ezzel a követett játékszabályokat a nyilvánosságra tartozó közüggé tegye, ugyanakkor ezáltal mindenkor állami cselekvését újralegitimálva megerősítse - nos, mindez nem feledtetheti, hogy a hagyományok továbbélésében cezúrát jelölő hatalmi-politikai váltás előtt létezhetett azért számottevő falusi önkormányzat, többpártrendszer, szemben álló erőkre is bizonyos játékszabályok szerint kiterjedő tolerancia, virágzó egyesületi élet, sőt a választási bíráskodás mellett a közigazgatási bíráskodás valamelyes kezdeménye is; és mindez a szabadságküzdelmek eszméivel és eredményeivel, több törvényhozásban jeles évtized parlamenti csatározásainak tanulságaival valamilyen demokratikus hagyományt és ösztönzést mégis megtestesít. Az ilyen mozaikszerű összetevők egy körülményről mégis mindennél ékesszólóbban szólnak. Arról, hogy összességükben mégis töredékszerűek, csenevészek, közösségi gyakorlattal és értékekkel kellően nem szervesülők voltak. Hagyományként nem bizonyultak tehát elégségesen mély gyökerűnek ahhoz, hogy ellenkező széljárásnak kellő erővel ellenállhassanak, hatásait átszűrhessek közegükön. A paradoxon másik oldalaként: éppen az, hogy ennyire is - a valóságos gyakorlat valóságos elveként - elenyészhettek, annak bizonyossága, hogy az igazi fennmaradáshoz, vagyis a túlsúllyal szembeni hatékony befolyásoláshoz nem volt még kellő erejük.

Megismételve tehát az alapkérdést: a jog történelem? Az elfogulatlan vizsgálódás arra tanít, hogy a jogon való elméleti és gyakorlati munkálkodás étosza csak akkor születhet meg, ha a jogász felismeri társadalomformáló erejének jelentőségét és azt, hogy a társadalom formális közvetítő mechanizmusának mérnökeként a jelenen dolgozva a jövőért fáradozik. A jog mint kultúra munkásként így érezheti valóban át, hogy munkájának tárgya, de gyümölcse is a történelem.

* A Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság 12. Világkongresszusán (Athén, 1985) elhangzott előadás alapján.